

ЕКОНОМІКА ТА УПРАВЛІННЯ ПІДПРИЄМСТВАМИ

УДК 338.439:614.3:637.5

© Крисанов Д.Ф., Стешенко Л.І., Водянка Л.Д., 2015
Інститут економіки та прогнозування НАН України, Київ;
Національний університет харчових технологій, Київ;
Чернівецький національний університет ім. Ю.Федецького, Чернівці

СИСТЕМИ МЕНЕДЖМЕНТУ ЯКОСТІ ТА БЕЗПЕЧНОСТІ АГРОХАРЧОВОЇ ПРОДУКЦІЇ В УКРАЇНІ: ВИКЛИКИ ТА ВІДПОВІДІ

Проаналізовано ситуацію, що виникла в Україні унаслідок створення асоціації із ЄС, та близькою перспективою організації поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі. Розкрито ризики та загрози, що виникають у зв'язку із недотриманням агрохарчовою продукцією нормативних вимог стосовно її безпечності та якості, систематизовано причини, які уможливають консервацію цієї ситуації. Досліджено проблеми, що спонукають до прискореного проведення робіт по створенню та сертифікації сучасних систем управління якістю, безпечністю, навколишнім середовищем, висвітлено їх роль у формуванні необхідних передумов для безперешкодного входження вітчизняного агропродовольчого комплексу в «європейське нормативне середовище». Визначено основні умови запровадження на вітчизняних продовольчих ринках адміністративного та економічного нагляду за дотриманням агрохарчовою продукцією вимог безпечності та якості. Розкрито проблеми реалізації на ринках молока та м'яса, виробленого в господарствах населення, а також показано шляхи їх вирішення.

Ключові слова. Безпечність та якість харчової продукції, сертифікація харчової продукції, вимоги щодо якості та безпечності харчової продукції.

Постановка проблеми. Підписання Угоди про асоціацію Україна-ЄС [1] та її наступна ратифікація загострили увагу до однієї із найважливіших і найскладніших проблем: суттєво наблизити економічну систему України до економічної системи Євросоюзу на основі взаємної лібералізації, передусім руху товарів, капіталів та послуг, гармонізації підходів та принципів, на яких будуються галузеві політики та системи регулювання виробничо-комерційної діяльності [2, с. 13]. У найзагальнішому вигляді Угодою передбачено створення поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі (ПВЗВТ) протягом перехідного періоду (максимум десяти років), поступового зменшення або скасування мита на товари з Євросоюзу (зокрема, ввізне мито на продукцію сільського, лісового і мисливського господарства з 6,1% до 0,7%, харчової та тютюнової промисловості – з 10,8% до 1,5%), а зі сторони ЄС - на товари з України – відповідно: з 12,7% до 0,3%, з 0,4% до 0,0%. Причому, зниження ввізних мит буде проходити асиметрично: ЄС зменшує (скасовує) одразу, а Україна – поступово. Це створює додаткові переваги для українського бізнесу на ринках Європи і, водночас, зберігається певний рівень тарифного захисту внутрішніх ринків від конкуренції зарубіжних виробників. За оцінками експертів, це дозволить аграрному сектору зекономити 383 млн євро (330 млн євро для сільськогосподарської продукції та 53 млн євро для переробленої аграрної продукції) із загального обсягу економії 487 млн євро (78,6%) [1].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженням питання якості та безпечності харчової продукції на основі впровадження систем управління якістю на підприємствах займалися багато зарубіжних та вітчизняних вчених та науковців. Серед них можна назвати таких вчених, як В. Андрійчук, Я. Жаліло, Й. Завадський, Л. Євчук, Д. Крисанов, П. Саблук, О. Піддубний, М. Портер, Б. Райзберг, В. Стівенсон, Р. Фатхутдінов та ін. Проте цілий ряд проблемних питань і досі не має остаточного наукового розв'язання.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У цьому зв'язку особливий інтерес викликає проблема якості та безпечності сільськогосподарської сировини та харчової продукції. Це пояснюється тим, що продовольчий ринок Євросоюзу доволі насичений та висококонкурентоспроможний, тож надання преференцій вітчизняним товарам ще не гарантує закріплення українських виробників і агрохарчової продукції на його теренах. Тому, необхідною умовою виступає гармонізація вітчизняної системи технічного регулювання для агропродовольчої сфери з вимогами директив ЄЕС, нормативними положеннями чинних стандартів і технічних регламентів, що діють в країнах-членах Євросоюзу, а достатньою умовою – їх упровадження в практичну діяльність підприємств сільського господарства та харчової промисловості. Оскільки впровадження вимог чинних стандартів справа добровільна, а технічних регламентів (ТР) – обов'язковою

умовою, а також приймаючи до уваги відсутність в Україні взагалі ТР на харчову продукцію, то поширеність систем управління якістю, безпечністю, екологічного управління в національній економіці, а передусім – в агропродовольчій сфері - і буде значно відображати її просування в цьому напрямку.

Кількісним індикатором якісних змін у національній системі технічного регулювання може виступати, з однієї сторони, все більше її наближення до аналогічної в ЄС, а з другої, - щодо АПК - впровадження систем управління якістю, безпечністю, екологічного управління на підприємствах агропродовольчої сфери з метою забезпечення дотримання вимог нормативних документів технологіями, що використовуються, аграрною сировиною та харчовою продукцією. Квінтесенція цих змін, що найголовніше, полягає в унеможливленні надходження на внутрішній та зовнішні продовольчі ринки небезпечної або неякісної харчової продукції.

Викладення основного матеріалу.

Необхідно підкреслити, що чинна система технічного регулювання дісталась Україні у спадок від колишнього Союзу РСР і її почали поступово гармонізувати з європейською наприкінці 90-х років. Спочатку це стосувалось розроблення законодавчо-нормативної бази, перегляду й анулювання застарілих, оновлення та узгодження вітчизняних стандартів з європейськими та міжнародними нормативними документами, гармонізації нормативної бази метрологічної діяльності, розроблення технічних регламентів, акредитації органів з оцінки відповідності та унормування (гармонізації) процедур підтвердження відповідності [3, с. 4 - 10]. У процесі нарощування кількісних змін (розроблено та введено у дію більше двадцяти законів України, що відносяться до системи технічного регулювання, затверджено близько 900 гармонізованих стандартів (44,4% від загальної кількості по АПК), наявність майже 600 акредитованих органів з оцінки відповідності тощо логічно поставило питання стосовно переходу на європейську модель державного ринкового нагляду за дотриманням обов'язкових вимог. Зазначимо, що відносно нехарчових виробів зазначена модель близька до завершення формування (проблема створення відповідної інспекції), а стосовно харчової продукції – ще необхідно прийняти низку законодавчих актів, розширити базу гармонізованих національних стандартів, розробити більше десятка ТР на харчову продукцію і на цій основі сформувати ефективну національну модель ринкового нагляду. У зв'язку з цим виникає питання: які зміни повинні відбутись у сфері гарантування якості та безпечності харчової продукції в оглядовому періоді, порівняно з нинішнім станом, який у собі несе всі атрибути адміністративно-планової системи господарювання?

За умов директивної економіки основним критерієм якості готової продукції виступало

дотримання нею вимог, передбачених чинними на той момент стандартами: ГОСТ (розроблені до 1992 р.), а вже в умовах незалежності - ГОСТ ДСТУ, ДСТУ (ГОСТ), ДСТУ/ГОСТ. Підприємство, яке випускало продукцію, мало забезпечити дотримання нею вимог чинних стандартів. У випадках недотримання – продукція вважалася бракованою і понесені витрати повинен був компенсувати той, хто допустив їх порушення. Оскільки відповідальність за виконання вимог державних стандартів було закріплено у відповідних законах, а їх упровадження у виробництво - обов'язкова умова, то це і було гарантією дотримання продукцією встановлених показників якості та безпечності. Тобто контроль відбувався безпосередньо на місці виробництва (на підприємстві), і проводили його органи державного контролю (Держстандарту Союзу РСР) або ж відділи технічного контролю виробника продукції.

Ситуація почала кардинально змінюватися із роздержавленням і приватизацією підприємств, зміною законодавства та скасуванням обов'язкової норми дотримання на виробництві вимог нормативних документів (стандартів, технічних умов). У зв'язку з цим відбувається розщеплення відповідальності за якість і безпечність продукції, що випускається підприємством: контроль за товарами, що реалізуються на ринку, покладається на державу, а відповідальність перед споживачем за кінцеву продукцію - на суб'єктів підприємницької діяльності. Підкреслимо, що у перехідний період – від державного контролю виробництва продукції до державного ринкового нагляду за безпекою продукції – на різних етапах використовувалися різні схеми контролю, але, як переконливо довела практика, основна відповідальність покладалася на підприємство. Держава за нинішніх умов неспроможна, не в змозі і не зобов'язана тримати на кожному виробництві контролюючі структури, а тому логічно, що відповідальність за дотримання встановлених параметрів якості та безпечності покладається безпосередньо на виробника.

Ще одна сторона цієї проблеми: співвідношення пріоритетності або першочерговості якості чи безпечності харчової продукції та у поєднанні із цінами на продовольчі товари. Перша редакція вітчизняного рамкового закону у цій сфері щодо його найменування така: «Про якість та безпеку харчових продуктів та продовольчої сировини» (від 23.12.1997 р.), але вже друга - «Про безпечність та якість харчових продуктів» (від 06.09.2005 р.) свідчить про істотне коригування акцентів, а саме: за державою закріплюється відповідальність, у першу чергу, за безпечність кінцевого харчової продукції. Отже, питання якості харчових продуктів і сільськогосподарської сировини передаються на відкуп споживачу, переробно-харчовим

підприємствам чи закупівельно-торговельним структурам. Цьому є логічне економічне пояснення: споживач своїми фінансовими можливостями голосує за якість товару (продукції, сировини) – чим вищі статки, тим більша можливість придбати якісніший продукт, але його безпечність має бути гарантована у будь-якому випадку.

Необхідно привернути увагу ще до однієї грані вищезазначеної проблеми. За умов директивно-планової економіки контрольний фільтр на виході із підприємства гарантував безпечність та якість продукції, яка відправлялася споживачам, і тому в теоретичному відношенні контролювати її подальше просування не було необхідності. Зрозуміло, що на практиці мало місце порушення і умов зберігання, і строків реалізації, але це вже інша сторона медалі. Водночас, із переходом до ринкової системи господарювання повне знецінення директивної ролі нормативних вимог, закріплених у стандартах, щодо вироблюваної продукції у поєднанні з постійними організаційними трансформаціями державних органів управління, відповідальних за стандартизацію та сертифікацію, мали своїм наслідком істотне погіршення показників якості та безпечності харчової продукції. Обстеження, які проводилися у першій половині 2000-х років органами Держспоживстандарту України, показали, що частка забракованих за різні порушення та недотримання нормативних вимог харчових продуктів становила у межах 20-60% від перевіреного обсягу продовольчих товарів по різних товарних групах. Причому, зазначені показники в різних варіаціях по більшості товарних груп майже повторюються і наприкінці 2000 - початку 2010-х років [4, с. 607 - 608], тобто набули ознак постійної характеристики. Це свідчить про те, що помітних якісних зрушень у 2000-ні роки у сфері безпечності та якості харчової продукції не відбулося.

Необхідно привернути увагу до того факту, що в Україні лише з початку 2000-их років поступово почали запроваджуватися європейські підходи до вирішення цієї проблеми. Їх сутність полягала в тому, що з метою недопущення випуску неякісної продукції на підприємствах почали розроблятися, впроваджуватися та сертифікуватися системи менеджменту якості (Quality Management System)/(СМЯ) на базі міжнародних стандартів серії ISO 9000. Вони чинні в Євросоюзі з 1987 р., а з 2001 р. уведені як державні стандарти України: ДСТУ ISO 9000, ДСТУ ISO 9001, ДСТУ ISO 9004. Під СМЯ розуміють сукупність організаційної структури, функцій, інструментів, методик, процесів і ресурсів, необхідних для здійснення загального управління якістю (ISO 9000:2000). Однак поширення СМЯ у 2000-ні роки відбувалося достатньо мляво внаслідок впливу комплексу різнопланових чинників, зокрема:

- вихід із економічної кризи започатковано з кінця 90-их років і в таких умовах впровадження систем менеджменту могли дозволити собі переважно підприємства із зарубіжним капіталом та із залученням до цього міжнародних центрів сертифікації;

- застаріла база стандартів, яку необхідно ще було переглянути й гармонізувати з європейськими та міжнародними нормативними документами, а вже потім впроваджувати у вітчизняне виробництво;

- відсутність у вітчизняних органів сертифікації практичного досвіду щодо розроблення та впровадження систем менеджменту;

- внутрішній масштаб вітчизняної сертифікації (при експорті продукції необхідно її повторно сертифікувати на відповідність стандартам країн та їх об'єднань, куди вона буде ввозитись) та ін.

За результатами моніторингу станом на 31.12.2009 р. в Україні 2563 підприємства сертифікували СМЯ згідно з вимогами стандарту ISO 9001 (з урахуванням сертифікатів, виданих зарубіжними центрами сертифікації), 132 підприємства сертифікували системи екологічного управління згідно вимог стандарту ISO 14001 [5, с. 474]. Що ж стосується харчової промисловості, то на зазначену дату загальна кількість вищезгаданих систем менеджменту орієнтовно становила 230-250 од.

Доречно розкрити глобальну динаміку найбільш поширених стандартів, тобто кількості сертифікованих систем менеджменту акредитованими органами із сертифікації, зокрема: на відповідність ISO 9001 за період 2000-2012 рр. збільшилася з 457834 до 1120272 од.; ISO 14001 - відповідно з 22847 до 285844 од.; ISO/TS 16949 (галузеві стандарти систем менеджменту автомобільної промисловості) за період 2004-2012 рр. - з 10019 до 50071 од.; ISO 27001 (галузеві стандарти систем менеджменту інформаційної безпечності) за період 2006-2012 рр. - з 5797 до 19577 од.; ISO 22000 (галузеві стандарти систем менеджменту агрохарчової промисловості) за період 2007-2012 рр. - з 4132 до 23231 од.; ISO 13485 (галузеві стандарти систем менеджменту виробників медичних виробів) за період 2004-2012 рр. - з 2403 до 22237 од. [4, с. 711].

Спостерігається позитивна динаміка підприємств АПК України, що отримали сертифікати на системи менеджменту якістю згідно ДСТУ ISO 9001 : 2001 та ДСТУ ISO 9001 : 2009, зокрема, у 2008 р. – 97 од. і далі: 107; 239; 300; 447 [6], а за п'ять років близько 1,2 тис. Загалом же кількість сертифікатів, зареєстрованих у Реєстрі Системи сертифікації УкрСЕПРО, за 2010 – 2013 рр. становила: на системи менеджменту якістю ДСТУ ISO 9001 відповідно по роках 2351; 2660; 3002; 3344 од. (за останні п'ять років – орієнтовно близько 14 тис.); на системи екологічного менеджменту

ДСТУ ISO 14001 відповідно 58; 92; 119; 143 од. Зазначимо, що наведені вище дані стосовно сертифікації різних систем менеджменту охоплюють лише ті підприємства, які зверталися у вітчизняні органи сертифікації. Водночас, тут відсутні дані по суб'єктам господарювання, що зверталися у міжнародні центри сертифікації (DVQI, SGC, TÜV Rheinland та ін.). У цьому зв'язку має місце неспівставність даних щодо сертифікованих систем менеджменту на одну і ту ж дату, але загальна тенденція їх поширення чітко проглядається.

Оскільки мета статті – діагностика ситуації із забезпеченням підприємств агропродовольчого комплексу системами менеджменту, а також оцінювання ефективності їх функціонування в реальних умовах виробництва, то буде доцільно виокремити нинішні ризики та проблеми, що виникають на цьому шляху і які необхідно зменшити або розв'язати. У найзагальнішому вигляді принцип «з поля (лану) до столу» включає всю сукупність виробничо-технологічних процесів – від дотримання вимог технологічних карт стосовно передпосівної підготовки орних земель, посіву насіння, обробки посівів, збирання урожаю, його первинної доробки та зберігання до перероблення на кінцеву харчову продукцію, складування та реалізації споживачам – однак найважливішою ланкою у цьому агропродовольчому ланцюжку виступають підприємства переробно-харчової промисловості, які надають товарного виду та споживчої цінності кінцевій харчовій продукції. За великим рахунком, при дотриманні вимог технологічних карт і супутніх виробничих процесів, своєчасному виконанні робочих операцій та підтриманні відповідних фізіологічних процесам розвитку рослин і тварин різнопланових параметрів життєзабезпечення (вода, повітря, освітлення, живлення або харчування тощо), сталості природно-кліматичних умов в конкретних місцевостях продовольча сировина буде відповідати вимогам нормативних документів [7, с. 711]. Але оскільки повною інформацією про особливості вирощування продовольчої сировини володіє виробник, а споживачу необхідна гарантія того, що продукція безпечна та якісна, то якраз її сертифікація на відповідність вимогам нормативних документів і буде загально визнаним результатом, який завершується видачею сертифікату відповідності. Оскільки постійна сертифікація кожної партії продукції займає дуже багато часу, вимагає значних зусиль і коштів, то найприйнятнішою альтернативою цьому стало розроблення та впровадження відповідних систем менеджменту.

Наступний етап - сертифікація систем менеджменту акредитованими сертифікаційними центрами з видачею відповідного сертифікату буде свідчити про те, що підприємство гарантує

випуск продукції з дотриманням вимог чинних нормативних документів. При сертифікації систем менеджменту на підприємствах центрами по сертифікації, що акредитовані в національних органах, продукція таких суб'єктів господарювання без додаткових випробувань поступає на вітчизняні продовольчі ринки. Якщо сертифікація систем менеджменту проведена акредитованими міжнародними центрами сертифікації, то продукція таких підприємств надходить на світові, європейські і вітчизняні продовольчі ринки без будь-яких застережень.

Враховуючи вищевикладене, виправдано за точку відліку прийняти забезпеченість переробно-харчових підприємств системами менеджменту, як заключної ланки, де випускається кінцева продукція, що підготовлена для реалізації споживачам. А вже з цього місця проаналізувати ефективність функціонування сертифікованих систем менеджменту, але з урахуванням проблем і ризиків, що виникають в інших ланках агропродовольчого ланцюжка.

Наведені у табл. 1 статистичні дані розкривають нинішню ситуацію із забезпеченням підприємств харчової промисловості системами менеджменту різного призначення: якості, безпечності, екологічного управління. Виникає запитання: як оцінити рівень забезпеченості зазначеними системами менеджменту переробно-харчових підприємств? Харчова промисловість є складовою частиною всієї промисловості, а структура останньої має такі пропорції (великі: середні: малі підприємства): 1: 13 86 [8, с. 711]. Група середніх підприємств налічує в межах 50-250 працівників, а решта – по різні сторони від наведеного показника. Зазначимо, що при орієнтації на наведений показник кількість великих і середніх підприємств харчової промисловості оцінюється орієнтовно близько 800 од., а загальна чисельність суб'єктів господарювання, де впроваджені та впроваджуються системи менеджменту – 770 підприємницьких структур.

Таблиця 1

Поширеність систем менеджменту якості та безпечності харчових продуктів у харчовій промисловості України*
одиниць

Види економічної діяльності (галузь харчової промисловості)	Відповідно до вимог систем менеджменту:						Підприємства, які впровадили або впроваджують системи менеджменту:				Довідково (2012 р.):			
	ISO 9000		ISO 14000		HACCP		ISO 22000		усього	одна		дві	три	у стадії впровадження
	В стані розробки та впровадження (сертифіковано)	Впроваджено (сертифіковано)	В стані розробки та впровадження (сертифіковано)	Впроваджено (сертифіковано)	В стані розробки та впровадження (сертифіковано)	Впроваджено (сертифіковано)								
М'ясопереробна	5	50	1	2	15	44	18	50	123	47	39	7	30	786
Молокопереробна	2	61	0	1	6	53	8	54	114	51	47	8	8	417
Лікєро-горілчана	1	21	0	1	1	1	0	7	24	13	7	1	3	92
Спиртова	4	30	0	1	1	1	1	4	35	25	4	1	5	61
Пиво-безалкогольна	1	33	0	1	5	13	4	18	57	29	13	4	11	554
Олійно-жирова	1	28	0	1	1	13	1	40	49	20	22	6	1	438
Цукрова	2	20	0	0	2	9	2	4	24	9	9	2	4	97
Кондитерська	6	30	1	2	7	21	8	25	59	26	17	5	11	116
Консервна	0	16	1	1	5	6	0	7	23	8	8	2	5	326
Хлібопекарська та макаронна	1	30	0	0	4	21	2	3	56	40	7	0	10	1253
Рибопереробна	1	18	0	0	0	12	0	3	18	11	2	1	3	233
Інші	5	45	4	2	13	8	22	63	89	38	42	3	6	1395
Всього по харчовій промисловості України	29	385	7	12	60	202	66	278	671	317	217	40	97	5768

*Внутрішні дані Департаменту продовольства Міністерства аграрної політики та продовольства України станом на вересень 2014 р.

Умовні позначення: ISO серії 9000 (остання українська версія ДСТУ ISO 9001 : 2009) – серія міжнародних стандартів, в яких систематизовані вимоги до систем менеджменту якості організації і підприємств (системи управління якістю); ISO серії 14000 (ДСТУ ISO 14001-97) – системи екологічного менеджменту (системи управління безпечністю навколишнього середовища); HACCP (ДСТУ 4161-2003) – аналіз небезпечних чинників та критичні точки контролю (системи управління безпечністю харчових продуктів, вимоги); ISO 22000 : 2005 (ДСТУ ISO 22000: 2007) – системи управління безпечністю харчових продуктів. Вимоги до будь-яких організацій харчового ланцюга.

Причому, кількість сертифікованих систем менеджменту безпечності помітно перевищує чисельність систем менеджменту якості (відповідно 480 і 385 од.), що свідчить про переорієнтацію підприємств на пріоритетне забезпечення дотримання вимог безпечності харчових продуктів. Крім цього, більше ніж на третину сертифіковано ДСТУ ISO 22000: 2007, порівняно з ДСТУ 4161-2003; відмінність між ними полягає в тому, що у першому випадку охоплюються всі ланки агропродовольчого ланцюжка, а у другому – лише конкретного виробника. До того ж «строк реального громадянства» згаданих систем менеджменту становить відповідно 7 та 11 років. Таким чином, швидкість поширення у харчовій промисловості першої зі згаданих систем менеджменту удвічі перевищує другої (ДСТУ 4161-2003).

Необхідно привернути увагу до ще однієї характеристики: кількість упроваджених систем менеджменту. Як правило, одна – це або якості або безпечності, дві і три – це інтегровані системи, які включають системи менеджменту якості й безпечності (ISO 9001 + ISO 22000 або HACCP) та доповнюються системами менеджменту навколишнього середовища (ISO 14001) або ж системами менеджменту безпечності та гігієни праці (OHSAS 18001). Дозволити собі таку розкіш можуть лише великі підприємства, які випускають продукцію на експорт, сформували довготривалі торговельні зв'язки із зарубіжними дистриб'юторами, тому всіма доступними способами підтримують і зміцнюють свій імідж добросчесного виробника. Зазначимо, що вартість розробки для підприємства системи менеджменту якості залежить від структури підприємства, галузі діяльності, кількості виробничих майданчиків, чисельності працюючих тощо. Наприклад, для підприємств, які входять до групи середніх, вона становитиме у межах 8-12 тис. грн. (для нижньої і верхньої межі чисельності працівників), сертифікації СМЯ в національних сертифікаційних центрах -15-29 тис. грн., у міжнародних – 20-39 тис. грн. Для інтегрованих систем (декілька стандартів відразу) передбачені суттєві знижки. Витрати на створення та сертифікацію систем менеджменту фінансуються в основному за рахунок прибутків підприємств і тому повинні окупитись за рахунок підвищення конкурентоспроможності вироблюваної продукції та її прискореної реалізації.

Отже, є певні підстави для позитивного висновку, що дотримання вимог безпечності та якості продукції, яка випускається переробно-харчовими підприємствами, перебуває на належному рівні. Та не все так просто, як здається на перший погляд.

За оцінками вітчизняних фахівців, в Україні реально функціонує лише близько 20% систем менеджменту, тобто їх впровадження носить більшою мірою формальний характер. І це при тому, що кількість систем менеджменту, приведених у відповідність до міжнародних стандартів (перш за все ISO серії 9000), в

розрахунку на тисячу жителів України, значно менша ніж, наприклад, у Китаї – у 3,5 рази, у Іспанії – у 30 разів, у Італії – у 40 разів. Отже, цього явно недостатньо для забезпечення прориву у вітчизняній економіці [9, с. 7].

Зазначимо, що основні вимоги стосовно безпечності та якості харчових продуктів містяться у відповідних національних стандартах і технічних регламентах, а також виникають унаслідок підвищення запитів та збагачення смакового асортименту споживачів. А роль систем менеджменту безпечності та якості якраз і полягає у тому, щоб забезпечити впевненість споживачів у всебічному дотриманні таких вимог, що передбачає здійснення контролю як безпосередньо процесів виробництва, так і контролювання їх результатів. Оскільки на всіх рівнях державного і корпоративного управління утверджується думка про досконалість сучасних систем менеджменту, то постає логічне запитання: де виникають упущення та має місце неповне або непрофесійне виконання встановлених вимог та які причини до цього спонукали?

Підкреслимо, що представлена в табл.1 послідовність наведених систем менеджменту, з одного боку, носить ретроспективний характер, а з іншої, розкриває поетапний рух у напрямі їх ускладнення і на вершині цієї ієрархії перебуває ISO 22000. Однак це не виключає того факту, що в окремих корпораціях можуть розроблятися і впроваджуватися галузеві стандарти систем менеджменту ще вищої складності.

Діагностику ситуації в агропродовольчому ланцюжку доцільно проводити з системних позицій та на основі процесного підходу. Мається на увазі аналіз ситуації із відстеженням та контролюванням процесів вирощування аграрної сировини, її заготівлі, надходження на переробно-харчові потужності, перероблення та випуску кінцевої харчової продукції. Фактично всі основні технологічні процеси зконцентровані на двох типах підприємствах - сільськогосподарських й переробно-харчових. Але у найприйнятніших з цієї точки зору умовах перебувають суб'єкти господарювання, які знаходяться в одній організаційно-правовій оболонці, тобто вертикально інтегрованих агропродовольчих структурах, зокрема: міжнародних продовольчих корпораціях за участю вітчизняних агровиробників і переробно-харчових підприємств, агрохолдингах, кластерах, альянсах, неоальянсах та ін. На іншому полюсі перебувають середні й малі підприємницькі структури з достатньо зношеними переробно-харчовими потужностями, товарні селянські та фермерські господарства, а також переважна більшість сільськогосподарських підприємств, що функціонують на основі використання традиційних агро-зоо-біо-технологій.

У цьому контексті наведена вище дуальність, на нашу думку, повністю відповідає існуючим реаліям: лише кілька юридично самостійних аграрних підприємства мають сертифіковані системи менеджменту якості. Однак більшість таких

аграрних господарств перебуває у складі інтегрованих формувань, що підтверджується за формальною ознакою, тобто наявністю в агрохолдингах сертифікованих ДСТУ ISO 22000: 2007 – «Системи управління безпечністю харчових продуктів. Вимоги до будь-яких організацій харчового ланцюга». Наявність вищезгаданої системи свідчить про те, що вона охоплює весь агропродовольчий ланцюжок, включаючи виробників продовольчої сировини, переважна частина серед яких – сільськогосподарські підприємства. Згідно з даними табл.1, чисельність підприємств харчової промисловості, що мають сертифіковані ДСТУ ISO 22000: 2007, або ж їх упроваджують, становить близько 350 суб'єктів підприємницької діяльності. А ті, залежно від величини та структури підприємства, виду його економічної діяльності, можуть мати від кількох дочірніх підрозділів до кількох десятків спеціалізованих агровиробничих структур, які безпосередньо зайняті виробництвом продовольчої сировини.

Отже, коли головне підприємство рекламує свою продукцію як таку, що відповідає вимогам сучасних нормативних документів і при цьому зазначає, що тут упроваджена та сертифікована система якості та/або безпечності, то вона охоплює всі виробничі підрозділи, а також інші господарські структури. Фактично йдеться про процес управління якістю як різновиду управління, що безпосередньо вмонтований в існуючі адміністративно-управлінські взаємовідносини, виробничо-господарські зв'язки й технологічні процеси.

Згідно з оцінками фахівців [9, с. 54], в Україні на більшості аграрних підприємств відсутній системний підхід до менеджменту якості, а тому проблема взаємодії та інтеграції системи менеджменту якості із загальною системою управління підприємством досить актуально і потребує подальших досліджень. У цьому зв'язку доречно привернути увагу до таких статистичних даних [10, с. 50]: на початок 2013 р. в Україні перебувало на адміністративному обліку 15374 сільськогосподарських підприємства і 40772 фермерські господарства, а також, за експертними оцінками, більше 300 тис. селянських господарств, які вирощують товарну продукцію для вільної реалізації. З урахуванням вищезазначеного, частка підприємств аграрного спрямування із сертифікованими системами менеджменту якості та безпечності серед великих і середніх за розмірами сільськогосподарських підприємств і фермерських господарств становить незначну величину і тому постає запитання: як гарантується забезпечення дотримання нормативних параметрів якості й безпечності серед агровиробничих структур, де відсутні вищезазначені системи?

На нашу думку, з одного боку, тут значно спрацьовує ефект традиційності, використовуваних технологій, а також дефіцит і висока ціна агрохімікатів, хімічних засобів захисту рослин, гормональних препаратів для прискореного росту й

ветеринарних препаратів для лікування тварин, що спонукає до підтримання природних та екологічно безпечних технологій вирощування сировини. Водночас, у сільськогосподарських підприємствах, які перейшли на технології інтенсивного вирощування продукції, всі ці складові достатньо детально розписані у відповідних технологічних картах і їх чітке виконання є гарантією дотримання аграрною сировиною параметрів якості й безпечності. Це з другого боку. Але за будь-яких обставин при переході сировини від одного власника до іншого повинна проводитися її сертифікація, тобто комплекс лабораторно-діагностичних процедур, наслідком виконання яких буде підтвердження її відповідності вимогам національних або міжнародних чи європейських стандартів. Наявність сертифікованої системи менеджменту на підприємстві є гарантією дотримання на виробництві вимог стандартів і технологічних регламентів і, відповідно, вироблюваною продукцією, а тому її фактично повторна сертифікація не потрібна. Саме з таких позицій оцінюється продукція в країнах-членах Євросоюзу.

Водночас значна частина сільськогосподарської продукції, вирощеної в різних за розмірами господарствах, реалізується безпосередньо на ринках або ж у торговельній мережі. При її надходженні до операторів ринку вона проходить передбачені відомчими інструкціями дослідження у лабораторіях ветеринарно-санітарної експертизи, що розміщені безпосередньо на території ринків, або ж які функціонують у структурі різних державних і громадських організацій. Серед них, зокрема: Державне агентство акредитації України, Державна ветеринарна та фітосанітарна служба України, Державна санітарно-епідеміологічна служба України, Державна інспекція України з питань захисту прав споживачів, Державна інспекція сільського господарства України (ДП «Державний центр сертифікації і експертизи сільськогосподарської продукції»), Міністерство економічного розвитку України (Департамент технічного регулювання – самостійний структурний підрозділ, відповідальний за забезпечення формування і реалізації державної політики у сфері технічного регулювання: стандартизації, метрології, сертифікації, оцінки відповідності, акредитації органів з оцінки відповідності, управління якістю та міжгалузевої координації у цій сфері). Серед громадських організацій можна назвати Українську асоціацію якості (УАЯ), ТОВ «Компанія професіоналів якості «СИСТЕМИ», Центр підготовки персоналу «ПРИРІСТ-АКАДЕМІЯ» та ін. Отже, в Україні, незважаючи на проведені адміністративно-управлінські реформи, зберігається традиційна, ще з часів планово-директивної економіки структура державних органів, відповідальних за безпечність і якість харчової продукції, а це свідчить про те, що вона потребує подальшого удосконалення й усунення дублювання закріплених за ними функцій.

Важливо привернути увагу до спеціалізованих функцій, які виконує одна із найбільш розгалужених і багатогалузевих служб, а саме - Держветфітослужба Україна [11]. Згідно профільним Положенням, як центральний орган виконавчої влади, вона забезпечує реалізацію державної політики у галузі ветеринарної медицини, безпечності харчових продуктів, сферах карантину та захисту рослин, охорони прав на сорти рослин, державного нагляду (контролю) за племінною справою у тваринництві (перелік основних завдань налічує 124 пункти). Зокрема, державний контроль за безпечністю і якістю харчової продукції здійснюється на харчопереробних підприємствах, за відповідністю харчових продуктів декларації виробника, контроль і нагляд за дотриманням вимог стандартів, технічних умов (ТУ) при транспортуванні та використанні харчових продуктів. Водночас, ця служба здійснює державний нагляд за імпортою і експортою продукцією, за проведенням експертизи на переробних потужностях, на ринках з продажу тварин. А також проводить іншу діяльність, що зв'язана з якістю і безпечністю продукції, зокрема: участь в розробленні ТР, погодження ТУ, ТР, стандартів, проектів потужностей, участь в розробленні МДР (максимально допустимі рівні) показників безпечності, видача дозволів на імпорт продукції, експлуатаційних дозволів переробним підприємствам (м'ясо, молоко, риба), перевіряє потужності в країнах, що імпортують в Україну харчові продукти, та багато інших робіт.

Отже, попри всі складнощі, неузгодженості та дублювання в Україні вже існує національна система підтвердження відповідності, сформовані принципи та правила проведення сертифікації, систематизовані та деталізовані вимоги до органів з сертифікації, випробувальних лабораторій, вимоги до їх акредитації, вимоги до декларації постачальника про відповідність продукції вимогам стандартів і технічних регламентів. З різною мірою результативності та ефективності для регіонів, видів економічної діяльності, різновидів аграрної та харчової продукції, а також для підприємств, які їх виробляють, зазначена система підтвердження відповідності функціонує і виконує роль своєрідного бар'єра перед небезпечною та неякісною продукцією. Водночас перелік шкідливих чинників стає все ширшим, зокрема: у продукції рослинного походження можуть бути залишки гербіцидів, агрохімікатів, а також присутні генно-модифіковані продукти; у продуктах тваринного походження - залишки ветеринарних і гормональних препаратів, стимулятори росту, інші регулятори біологічних процесів тощо. Окремі з них, при підвищених рівнях вмісту, можуть негативно впливати на людський організм і навіть привести до деяких захворювань чи алергічних реакцій. Ось чому система підтвердження відповідності повинна постійно враховувати нові небезпечні чинники, що виникають у вітчизняному агропродовольчому виробництві, але при експорті

продукції до Євросоюзу виробники повинні обирати метод відповідності до вимог ЄС. Згідно з існуючою практикою [12], «в Європейському Союзі, якщо товар не відповідає вимогам безпечності, головна відповідальність за це лежить на виробнику, який приніс товар на ринок. Він має довести, що його товар відповідає вимогам певної директиви, і якщо товар сертифікований уповноваженим органом, цей факт, звісно, гратиме на його користь. Гармонізовані європейські стандарти представляють спільну угоду про мінімальні вимоги до безпечності продукції». Тому коли вітчизняний виробник випускає свою продукцію згідно з гармонізованими національними стандартами, які відповідають вимогам безпечності відповідно з директивами ЄС, тобто перевищують мінімум вимог, це і є пропуском на європейські та світові продовольчі ринки. Але коли продукція вітчизняного виробника нижча за ці вимоги, тоді і виникає проблема. Але якраз унеможливленню такої ситуації і мають сприяти зрушення, що відбуваються в агропродовольчій сфері.

Ще одна надзвичайно складна проблема – заборона реалізації з нового року на продовольчих ринках домашнього молока та м'яса, виробленого в господарствах населення [12]. Уже встановлено, що така заборона вступає в дію з 20.09.2020 р. по одних показниках, а з 01.01.2025 р. – по інших. Однак лише відтермінуванням строків заборони проблема не розв'язується, а вона лежить в площині розбудови мережі сучасних боєнь для забою свійських тварин, що вирощуються в господарствах населення. Однак із розв'язанням цієї проблеми допущене помітне відставання – отже, потрібні значні зусилля для її розв'язання. Логічним у цій ситуації постає питання створення у сільській місцевості кооперативів по вирощуванню молока та м'яса. При створенні міні-ферм на 15-20 і більше голів худоби проблеми унеможливлення прямого контакту людських рук з виробленою продукцією розв'язуються ще на етапі їх проектування.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підписання УА Україна-ЄС та її ратифікація висунули низку складних завдань у сфері безпечності та якості агрохарчової продукції, вирішення яких вимагає значних зусиль з боку як державного, так і приватного секторів:

- завершити до 2016 р. формування нормативно-правової бази системи технічного регулювання для агропродовольчої сфери та розбудову мережі державного ринкового нагляду на базі органів Держветфітослужби України;

- розробити інструктивні матеріали, виділити кошти з державного бюджету для реалізації закріплених функцій органами державного ринкового нагляду, враховуючи необхідність закупівлі продовольчих товарів, їх експертизи та прийняття обґрунтованих рішень по виробниках, які допустили порушення;

- запровадити періодичний моніторинг переробно-харчових підприємств з метою недопущення небезпечних і неякісних харчових продуктів на ринки;

- сприяти розбудові мережі об'єктів по забою сільськогосподарських тварин гуманним способом, сільських кооперативів по виробництву м'яса та молока;
- забезпечити неухильне дотримання переробно-харчовими підприємствами вимог щодо безпечності та якості вироблюваної харчової продукції;

- прискорити впровадження галузевих систем менеджменту на підприємствах харчової промисловості й сертифікацію в міжнародних центрах сертифікації.

Список літератури

1. ЕС – Україна: поглиблена та всеохоплююча зона вільної торгівлі [Електронний ресурс]. – Доступний з: <[obl_4str.ai - dcfta_guidebook_web.pdf](#)>
2. Економічна складова Угоди про асоціацію між Україною та ЄС: наслідки для бізнесу, населення та державного управління [О.Бетлій, М.Риженков, В.Кравчук та ін.]. – К.: Ін-т екон. дослід. та політ. консульт., 2014. – 139 с.
3. Крисанов Д.Ф. Системи технічного регулювання Європейського Союзу, України та Митного Союзу: напрями їх зближення, можливості звуження невідповідності та зменшення асиметричності / Д.Ф. Крисанов. – Економіст. – 2014. – № 2. – С. 4–10.
4. Якубовский В.В. Системные методы менеджмента в международном бизнесе: Монография/В.В.Якубовский. – К.: Издательский Дом «Освіта України», 2014. – 744 с.
5. Інноваційні трансформації аграрного сектора економіки: монографія/ НАН України; Ін-т екон. та прогноз. – К., 2012. – 496 с.
6. Матеріали сайту «ИНТЕРСЕРТИФИКА - ТЮФ» [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.qcert.ru/rus/docs/certification--management-systems/cert-count/cert-world-9001/>.
7. Система техніко-технологічного забезпечення виробництва продукції рослинництва / за ред. В.В. Адамчука, М.І. Грицишина. – К.: Аграр. наука, 2012. – 416с.
8. Діяльність суб'єктів господарювання у 2012 році. Стат. збірник / Держстат України. – К.: ТОВ «Август Трейд», 2013. – 841 с.
9. Буряк Р.І. Менеджмент якості: забезпечення сталого розвитку аграрних підприємств: Монографія/Р.І.Буряк. – К.: ТОВ «Аграр Медіа Груп», 2013. – 534 с.
10. Сільське господарство України за 2012 рік. Стат. збірник/Держстат України. – К.: ТОВ «Август Трейд», 2013. – 210 с.
11. Положення про Державну ветеринарну та фітосанітарну службу України. Затверджено Указом Президента України від 13.04.2011 р. N 464/2011 //Урядовий кур'єр. – 2011. - №87.
12. Європейська правда: «Європейські стандарти – це угода про мінімальні вимоги до безпечності» [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.eurointegration.com.ua/>
13. Європейська правда: «Домашнє м'ясо та молоко. Заборонити не можна продавати?» [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.eurointegration.com.ua/>

Аннотація

Дмитрий Крысанов, Леся Стешенко, Любовь Водянка

СИСТЕМЫ МЕНЕДЖМЕНТА КАЧЕСТВА И БЕЗОПАСНОСТИ АГРОПИЩЕВОЙ ПРОДУКЦИИ В УКРАИНЕ: ВЫЗОВЫ И ОТВЕТЫ

Проанализирована ситуация, возникшая в Украине вследствие создания ассоциации с ЕС, и близкой перспективой организации углубленной и всеобъемлющей зоны свободной торговли. Раскрыты риски и угрозы, возникающие в связи с несоблюдением агропищевой продукцией нормативных требований по ее безопасности и качества, систематизированы причины, которые делают консервацию этой ситуации. Исследованы проблемы, побуждающие к ускоренному проведению работ по созданию и сертификации современных систем управления качеством, безопасностью, окружающей средой, освещены их роль в формировании необходимых предпосылок для беспрепятственного вхождения отечественного агропродовольственного комплекса в «европейское нормативную среду». Определены основные условия введения на отечественных продовольственных рынках административного и экономического надзора за соблюдением агропищевой продукцией требований безопасности и качества. Раскрыты проблемы реализации на рынках молока и мяса, производимого в хозяйствах населения, а также показаны пути их решения.

Ключевые слова. Безопасность и качество пищевой продукции, сертификация пищевой продукции, требования к качеству и безопасности пищевой продукции.

Summary

Dmytry Krysanov, Lesya Steshenko, Lyubov Vodyanka

SYSTEMS OF MANAGEMENT OF QUALITY AND UNCONCERN OF AGROFOOD PRODUCTS IN UKRAINE: CALLS AND ANSWERS

A situation, that arose up in Ukraine because of creation of association with EU, and near prospect of organization of deep and all-embracing free trade zone, is analyzed. Risks and threats that arise up in connection with a failure to observe of normative requirements agrofood products in relation to her unconcern and quality are exposed, reasons that do possible canning of this situation are systematized. Problems that induce to speed-up realization of works on creation and certification of modern control system by quality are investigational, an unconcern, environment, is reflect their role in forming of necessary pre-conditions for the unimpeded including of home agrofood complex in feurostep normative environment". The basic terms of input are certain on the home food markets of administrative and economic supervision after inhibition of requirements of unconcern and quality agrofood products. The problems of realization are exposed on the markets of milk and meat produced in the economies of population, and also the ways of their decision are shown.

Keywords. Safety and quality of food, food certification requirements for quality and food safety.